

О.В. Фірсов

Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна

СТРУКТУРИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА першої чверті XVII ст.

У статті розглядається структуризація українського козацького війська першої чверті XVII ст., її характерні риси і особливості.

До середини 20-х років XVII ст. українське козацьке військо досягло вже порівняно високого рівня. Воно стало одним з найбільш боєздатних у Європі, що засвідчили його перемоги на полях битв. Важливою умовою досягнень у цій царині була основа воєнної системи, що почала формуватися ще наприкінці XVI ст., але особливо яскравого вираження набула за гетьманування Петра Сагайдачного.

Певною мірою можна стверджувати, що вивчення основ військового устрою українського козацтва та його бойового минулого бере початок ще з середини XIX ст. Одним з перших це намагався здійснити у своїй праці «История Малой России» Д.М. Бантиш-Каменський [1]. Проте він не розглядав ще козацьке військо як зорганізовану структуру.

Значний внесок у вивчення історії українського козацтва зробили В.Б. Антонович, М.С. Грушевський та А.О. Скальковський [2-4]. Їхні праці залишаються найбільш ґрунтовними і фактологічно найбільш наповненими про походження козацтва, формування Запорозького війська та його бойове минуле.

Величезний матеріал представлений у працях Д.І. Яворницького [5], [6], який ввів у науковий обіг значний масив архівного матеріалу. Звичайно, дослідник не оминув увагою питання про формування, структуру, озброєння козацького війська.

Дослідженням українського козацького війська окресленого періоду займався В.І. Сергійчук [7]. У своїй докторській дисертації він детально описав організацію козацького війська, його озброєння, спорядження та оснащення. Проте в ній відсутні узагальнення досвіду застосування Війська Запорозького у війнах періоду гетьманування Сагайдачного.

Дослідженням військової діяльності козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного займалися такі вітчизняні історики як О.І. Гуржій та В.В. Корнієнко. У своїй праці «Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного» [8] ці дослідники розкривають особливості тогочасної тактики та стратегії, форм і способів збройної боротьби.

Наукові напрацювання вищезазначених дослідників довели, що до початку XVII ст. Запорозька Січ зберегла свої попередні риси побудови, яка мала оборонну спрямованість. Саме тому автор ставить за мету дослідити та ретельно проаналізувати структуризацію українського козацького війська першої половини XVII ст. та з'ясувати її характерні риси та особливості.

Перш за все, необхідно визначити, якою була тактична одиниця козацького війська. Звернемось до «Реєстру 1581 р.» [9], згідно з яким козаки отримали сукно і гроші за участь разом з польським військом у поході на Москву. Реєстр свідчить, що у поході козаки були в складі тактичного підрозділу з 500 чоловік, який підпорядковувався «поручнику козаків низових, запорозьких» – Яну Орішовському. За польською військовою термінологією це означало, що він був не тільки старшим над козаками, а це й помічник

командира загону, до якого входило козацьке формування [10]. Згідно з реєстром, Яну Орішовському безпосередньо підпорядковувались і 32 козаки, які не входили до підрозділу з 500 чоловік. Це були козаки полкової ланки. Сам підрозділ з 500 чоловік поділявся на 50 первинних організаційно-структурних формувань по 10 чоловік, які очолювали товариші. Кожен із них мав у своєму розпорядженні парокінний віз з наметом, на якому перевозили зброю, боєзапас, продукти та похідне спорядження на 10 чоловік. На марші, в складі рухомого табору, товариш за загальними сигналами та розпорядженнями командира загону керував рухом воза, а також мушкетним вогнем своїх підлеглих. При зупинці табору для оборони товариш визначав обсяг і характер інженерних робіт біля свого воза, а також керував захистом своєї ділянки.

Наведені факти, в поєднанні з аналізом особового складу реєстру, дозволяють зробити висновок про те, що українське козацьке військо в першій чверті XVII ст. будувалось за традиційними принципами Війська Запорозького. При цьому первинною одиницею його похідного формування був підрозділ з 10 чоловік, який очолював товариш. Цей підрозділ складав основу організаційної структури бойового підрозділу з 50 чоловік – загону. Пізніше посада товариша трансформувалася в посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу – похідної сотні. Враховуючи те, що кожен десятий козак був товаришем – молодшим командиром, то військово або січове товариство слід вважати досить чисельним. Так, гарнізон Коша мав 200 чоловік товариства (при загальній кількості гарнізону – 2 тис. чол.).

Отже, при виробленні поточних рішень гетьман Війська Запорозького або кошовий отаман у повсякденній роботі узгоджували всі питання діяльності Січі з товариством і відповідно до цього підписували документи. Першою особою в питаннях воєнної політики та головнокомандувачем українського козацького війська був гетьман Війська Запорозького, а не кошовий отаман, як вважалося раніше деякими дослідниками. На користь нашого твердження свідчать дані джерел. Так, у виявленому в архівосховищі Польщі і опублікованому Ю. Мисиком листі від 11 грудня 1629 р. до старшого над реєстровцями Григорія Савича (Чорного), гетьман Війська Запорозького Левон Іванович вказує на неповагу в листуванні до його посади, яка має вищий ранг, ніж посада кошового отамана: «...А [ви] тепер пишете до нас не як до голови, але як до кошових...» [11].

Характерно, що при формуванні похідних підрозділів запорозький курінь у першій чверті XVII ст., на відміну від XVI ст., вже не становив тактичну військову одиницю. Він виконував функцію бази для їхнього формування. Іншими словами, низовики не ходили в похід куренем, а формували для цієї мети на його основі похідний підрозділ. Джерела свідчать, що протягом першої чверті XVII ст. первинною тактичною одиницею Запорозького Війська був підрозділ, який формувався з 500 чоловік бойового складу одного або декількох куренів. На нашу думку, цим підрозділом і обмежувався кількісно бойовий склад куреня під час запису до нього козаків, що призвело в період апогею розвитку Січі до виникнення великої кількості куренів. Ймовірно також і те, що до моменту створення українського козацького війська, тобто до кінця XVI ст., курінь був тактичною одиницею, яка з еволюцією устрою Січі поступово перетворилася на військово-адміністративну (господарчу) структуру.

Очолював курінь курінний отаман, який обирався козаками на Раді куреня. Оскільки ця посада на Запорожжі була мобілізаційною та адміністративно-господарчою, то той, хто її обіймав, не очолював тактичного підрозділу, що формувався з козаків куреня (тобто, не брав участі у поході).

Особливість організації куреня, як військової одиниці Війська Запорозького, полягала в тому, що військова й судова влада над його козаками передавалась керівництву поселень, на землях яких вони господарювали. Це дозволяло курінному отаману зосередити всю увагу на проблемах екіпіровки кожного козака та його індивідуальної бойової підготовки.

Він також дбав про створення матеріальних запасів куреня, якими забезпечувалася його мобілізаційна готовність. Запаси постачались і тактичним підрозділам, сформованим на базі куреня, а також і прикордонній та гарнізонній службам. Це дозволяло зосередити центри керівництва та військову матеріальну базу куренів у Коші, розташувати їх компактно, створити сприятливі можливості для того, щоб дати гарнізоном Січі негайну відсіч нападникам і забезпечити проведення швидкої мобілізації всього Війська Запорозького. Запорозький курінь був доброю базою для формування похідних підрозділів українського козацького війська, яке вирушало в похід, впорядковане на полки та сотні. Вони йшли під своїми корогвами, зі своїм обозом та артилерією.

Варто звернути увагу на те, що в першій чверті XVII ст. Військо Запорозьке формувалося у вигляді територіально-міліційної та курінної систем [10, с. 32-33]. При цьому простежувалися такі особливості:

- кожен козак (крім тих, що несли гарнізонну службу) займався індивідуальною господарчою діяльністю на власній, громадській чи отриманій в оренду землі;
- владна структура (курінь), яка визначала форми власності на землю та розміри прибутку від неї як платню за військову службу, зараховувала козака до особового складу війська, контролювала його господарську діяльність. Одночасно вона мала мобілізаційну функцію і вимагала від конкретної особи повного самозабезпечення (в одязі, озброєнні та харчуванні), а також виконання, у випадку необхідності, військової служби. На базі означеної структури здійснювалась індивідуальна бойова підготовка козака, а також формувалися підрозділи для ведення воєнних дій, які очолювала призначена похідна старшина, створювалися матеріальні запаси та людські резерви;
- для контролю за дотриманням членами товариства норм звичаєвого права та сумлінним виконанням обов'язків існували військова і судова влади, які діяли узгоджено з військово-мобілізаційною керівною структурою та управлінням села (міста);
- мобілізаційну, адміністративну або господарчу функції в усіх структурах Війська Запорозького виконували отамани (кошовий, курінний тощо);
- військове та командне керівництво здійснювали гетьман, полковники, командири загонів і «товариші».

Важливо порівняти засади Війська Запорозького першої чверті XVII ст. з основами побудови тогочасних західноєвропейських армій, які комплектувалися рядовим і навіть командним складом шляхом вербування, що було, фактично, примусовим наймом. Така система часто збирала під прапори армії декласовані елементи суспільства: утікачів, злочинців, дезертирів з армій інших держав і була нестійким джерелом поповнення [12].

Можна стверджувати, що у найважливішому питанні будівництва армії – питанні її комплектування – керівництво Війська Запорозького знайшло найефективніше для того часу рішення: комплектування війська за допомогою територіально-міліційної системи. Перевагою цієї системи було те, що на відміну від армій Західної Європи вона формувала порівняно однорідну за своїм складом і соціальними ідеалами козацьку масу з високими патріотичними настроями.

Висновки

Таким чином, стосовно організації Війська Запорозького необхідно констатувати, що його комплектування, організацію, склад і систему управління необхідно класифікувати як групу факторів, що зумовили боєздатність Війська Запорозького. За тих історичних умов територіальна паланково-курінна система виявилася найбільш ефективною формою при вирішенні головної проблеми побудови збройних сил – забезпеченні постійного джерела поповнення армії. Ця система об'єктивно відповідала завданням і потребам підтримки козацького війська. Щоб знаходитися на належному рівні та в

боездатному стані, створювала матеріальні запаси та людські резерви, а також сприяла проведенню швидкої суцільної мобілізації. Вона була унікальною на той час і не мала аналогів серед інших країн, де панувала система комплектування армій шляхом вербування. Найважливішою перевагою прийнятої на Січі системи було й те, що вона формувала армію з високими патріотичними якостями, що відрізняло її від інших армій, підрозділи яких були автономними і внутрішньо слабо пов'язаними між собою. Саме тому ця система у козаків практично не змінювалася. Але ця незмінність не тільки не стримувала позитивні зрушення в розвитку способів ведення збройної боротьби, але й сприяла безпосередньому вдосконаленню організаційної структури діючого похідного складу Війська Запорозького.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1830. – Т. 1. – С. 161-176.
2. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с.
3. Грушевський М.С. История украинского казачества: В 2-х т. – К., 1913. – Т. 1. – 564 с.
4. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 210 с.
5. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К.: Наукова думка, 1995. – 246 с.
6. Яворницький Д.И. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 584 с., Т. 2. – 539 с., Т. 3. – 556 с.
7. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: Рукоп. дис. докт. іст. наук. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.
8. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид-во «Україна», 2004. – 189 с.
9. Дзира Я. Перший паспорт козацтва і найдавніший реєстр Низового війська 1581 р. // Літ. Україна. – 1991. – 13 червня.
10. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – С. 27-28, 32-33.
11. Мисик Ю.А. Три документи до передісторії повстання Тараса Трясила / До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903 – 1916 рр.): Метод. Посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1993. – С. 39.
12. Разин Е.А. История венного искусства: В 5 т. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 1. – С. 45.

А.В. Фирсов

Структуризация украинского козацкого войска первой четверти XVII ст.

В статье рассматривается структуризация украинского казацкого войска первой четверти XVII ст., её характерные черты и особенности.

A.V. Firsov

The article analyzes the typical features and peculiarities of Ukrainian Cossack army structure in the first quarter of XVII century.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2008.